

Mária Terézia és a magyar parasztkérdés.

Írta: ECKHART FERENC.

Nem akarom e sorokban összefoglalni mindazt, amit Mária Terézia magyar parasztság érdekében tett. Nem akarom az eddig csak nagy vonásaiban „úrbéri rendezés” neve alatt ismert reformmunka történetét adni, mely a királynő nevéhez fűződik s mely a magyar parasztság jogi és társadalmi helyzetét szilárd alapokra fektette és állami védelembe vette. „Az úrbériség magyarországi szabályozása azon nagy művek legnagyobbja, melyet a királynő apostoli őfelsége dicsőséges uralkodása alatt alkotott.”¹ Így nyilatkozik egy ízben az udvaroncok hízelgő módján sohasem fecsegő báró Borié, az államtanács egyik legnagyobb tekintélyű lovagja és a királynő egyik legszélesebb látókörű és nagyműveltségű tanácsadója.

Uralkodók gyakran viselik a késő utódok szemében, „a történet ítélszéke előtt”, amint mondani szokták, a felelősséget olyan intézkedésekért, melyeket rossz tanácsadók szavára hallgatva, jóváhagytak anélkül, hogy egy a kérdéses ügyekben képesek lettek volna önálló véleményt alkotni, máskor meg nagy dicsőségükre szolgál egyik-másik történeti ténycsupán azért, mert az ő uralkodásuk alatt történt, anélkül, hogy előkészítésében vagy létrejöttében személyesen részük és így érdemük lett volna. Mária Terézia nem tartozott azon uralkodók közé, kik a kormányzást másoknak engedték át. Tudjuk, hogy még rajongóan szeretett férjének sem igen juttatott részt az uralkodásból. A „társuralkodás”, melyet ráruházott, inkább csak névleges volt. A kitűnő férj és a családi vagyoni kezelője az államügyek menetébe nem szólhatott bele. A dédelgetett legidősebb fia, József ugyan nem elégedett meg atyja halála után ilyen látszólagos szereppel és nem egyszer állott sarkára az őt később is jellemző önbizalommal és makacssággal nézetei védelmére. Az eredmény nem egy keserű összetűzés volt anya és fia között, mely ha többször heves kitörések és szemrehányások után is, a királynő elveinek győzelmével végződött. A viszonyt így fejezhetnők ki legjobban: a férfikormánytárs csak annyira érvényesült, mint a családi életben erélyes asszony mellett a férj, ha ugyanazt akarja, mint céltudatos felesége.

Ha a királynő nagyfokú kötelességérzetéből kifolyólag legközelebbi hozzátartozóival szemben is féltékenyen megőrizte jogkörét, még kevésbé letett szó arról, hogy miniszterei, meghitt tanácsadói túllépjék hatáskörüket. A döntést minden fontosabb ügyben az ő szava hozta meg.

¹ Államtanács 1768: 228.

Mária Antoinette leányával és XVI. Lajossal szemben határozottan kifejezésre juttatja gondolatait arról, hogy minő szerepet gyakoroljon az uralkodó a kormányzásban: „Nem kell miniszterelnök (premier ministre)! Ezt nagyon megszenvedi a többi miniszter és a nép. Legyen a király maga saját miniszterelnöke oly módon, hogy a megfelelő embereket válogatja ki a minisztériumokba, meghallgatja őket és azután maga dönt”.¹ S a királynő nemcsak hangoztatta, hanem követte is ezeket az elveket. Csudálatos, hogy ez az asszony, ki hitvesi és anyai kötelességének annyira megfelelt – tizenhat gyermeket hozott világra – és akinek az élet örömei iránt is megvolt az érzéke, mily lelkiismeretes komolysággal és fárdhatatlan buzgalommal teljesítette uralkodói hivatását.²

Valóban önmaga első minisztere volt. Igazi elmélyedéssel, józan ítélettel, elveken, nem elméleteken, tapasztalatokon, nem elgondoláson alapuló megértéssel kezelte a legfelsőbb döntésre felterjesztett ügyeket. Jellegzetes kézírását számtalanszor találjuk meg hosszú szakszerű javaslatok széljegyzeteiben, javításaiban. Sajátkezű elhatározásai meglepően árulják el nem kicsinységekben elmerülő, hanem a kérdés lényegét mindig áttekintő sokoldalú tájékozottságát. A fontos ügyeket mind áttanulmányozza. Kérdez, az előző aktákat kéri, sürget, figyelmeztet és oly élénken vesz részt a kormányzásban, hogy méltán viselhet uralkodása tényeiért minden felelősséget. Ezen az államtanács felállítása sem változtatott semmit. Ellenkezőleg, ha ennek tanácskozásait, felterjesztéseit olvassuk, okvetlenül arra kell gondolnunk, hogy nem maga könnyítésére, hanem felelősségérzetének megnyugtatására állította fel ezt a testületet a királynő. Az államtanács aktáin levő megjegyzései, találó elhatározásai oly képet adnak uralkodói működéséről, minővel nem egykönnyen dicsekedhetik bárki elődei vagy utódai közül. Ezek a személyes, sajátkezű megnyilatkozások és nagyszámú levelei családja tagjaihoz és bizalmasaihoz abba a szerencsés helyzetbe hozzák a történetíró, hogy a sikeres felelet reményével vetheti fel a kérdést, hogy mennyi része volt a királynő egyéni munkájának egyik vagy másik nagyobb ügy elintézésében, mik voltak elhatározásainak lelki rugói. Kétszeresen csábító ennek a kérdésnek a felvetése a parasztságot illető reformokra vonatkozólag. Először, mert Mária Terézia uralkodása alatt terjeszti ki először gondoskodását az állam az ország lakosságának erre a legnagyobb osztályára, amivel a parasztság történetének új korszaka kezdődik. De főleg azért érdemes ezt a kérdést felvetni, mert ha valahol, úgy ebben a kérdésben van a materialisztikus felfogásnak hódoló történetírónak könnyű dolga.

Miért jött létre a reform Mária Terézia korában? A felelet egyszerűnek látszik és minden különösebb forrástanulmány nélkül bárki megadhatja: mert a nemesség annyira elnyomta a föld népét, hogy csak reformok árán lehetett elkerülni a társadalmi forradalmat. A húr túlságosan meg volt feszítve, meg kellett lazítani, hogy el ne pattanjon. A tömegek és a gazdasági okok hatása oly nyilvánvaló, hogy első pillantásra feleslegesnek látszik a kérdés, működhetek-e közre egyéni okok,

¹ *Arneht-Geffroy*, Marie Antoinette II. 155. 1. Idézi *Dorschel*, Maria Theresias Staats- und Lebensanschauung. Gotha 1908. 47. 1.

² A királynő életének legsikerültebb rajzát adja *Guglia Eugen* írói tehetséggel, vonzóan megírt kétkötetes munkája. *Maria Theresia, ihr Leben und ihre Regierung*. München-Berlin 1917, mely rövidsége mellett is gyakran többet mond *Arneht* hosszadalmas, lazán szerkesztett munkájánál. *Kretschmayr* műve is *Maria Theresia* (1905. Flamborg-Verlag) jó jellemrajz, bizonyos német nemzeti tendenciával.

gondolkozásának, jellemének törzse, melyből dúsan ágaztak szét nemes és szép jellemvonásai.

Férje halála ezt az érzést még bensőbbé, mélyebbé tette-s egyedüli vigasza volt elhagyottságában. Elete ettől fogva előkészület a túlvilágra, a végső leszámolásra, hol felelős lesz uralkodásáért. Az élet transzcendentális felfogása minduntalan visszatér közvetlen megnyilatkozásaiban. Vallásossága így nyer mély értelmet, nem az öregedő előkelő asszonyok megszokott bigottsága. Hiten alapuló felelősségérzetéből fakad erkölcsi felfogása uralkodói feladatáról és az a lelkiismeretesség, mellyel azt – tekintet nélkül az akadályokra – teljesíteni iparkodott. Igazságot gyakorolni rangkülönbség nélkül – szerinte – a fejedelem legelső kötelessége.

Vallásos érzületének előtérbe nyomulása magyarázza meg azt, hogy éppen azokban az években, melyek egyébként nem tartoznak a tevékenyebbek közé s amelyekben bizonyos, érthető apathia borította el lelkét, érelődött meg döntő fordulatra az az elhatározása, hogy a parasztság sorsán enyhíteni fog. Ez foglalta le gondolkozását a későbbi években is. Ezt tartotta uralkodása egyik legfőbb céljának, melyért érdemes az államhajtó kormányrúdját kezében tartani.¹ A senki védelmében nem részesülő parasztság ügyének gondozása vallásos meggyőződésen alapuló kötelessége, mellyel érdemeket szerez az örök bíró előtt.

S csak természetes volt, hogy a magyar parasztság felé fordult első sorban a figyelme, hisz ismételten megállapították legszavahihetőbb tanácsadói s így az megrögződhetett lelkében, hogy „a parasztot Magyarországon sokkal keményebben elnyomja ura, mint a német örökös tartományok bármelyikében”.² Lelkiismeretének szavára hallgat hát, ha az elnyomott magyar szegénységet védelmébe veszi az elnyomó gazdagok ellen. „. . . Ha király akarok maradni, kell, hogy épp úgy igazságot szolgáltatassak a szegénynek, mint a gazdagnak” – írja egyik 1766. évi levelében gróf Pálffy Miklós országbírónak, ki – miként a többi magyar urak – ugyancsak nem volt meggyőződve a parasztvédelem szükségességéről. „Lelkiismeretem szerint kell eljárnom; nem akarok elkárhozni egy pár mágnás és nemes miatt.”³ Máskor is lelkiismeretére hivatkozik: „A sokféle embertelen visszaélés, melyet Magyarországon elkövetnek, méltán kelti fel bennem a lelkiismeret szavát.”⁴

Kötelessége teljesítésétől nem tartotta vissza az sem, hogy a parasztvédelem első sorban a nagybirtokosokat, trónjának legbiztosabb támaszait károsította, kik a lezajlott háborúban valóban nagy áldozatokat hoztak. A nagybirtok veszíthetett legtöbbet, ha a rendelkezésére álló munkaerőt nem használhatta ki oly intenzív módon, mint eddig. A királynő tudatában volt annak, hogy a reform a nagybirtoknak sohasem lehet ínyére,⁵ de ő, aki gyakran túlzásba vitte a hálát azokkal szemben, kik érdemeket szereztek, a parasztkérdésben nem volt tekintettel legközelebbi híveinek érdekeire sem. A rendeknek az 1764/5. országgyűlésen tanúsított viselkedését sem bírta elfelejteni. Az 1766 május 15-én Pozsonyban tartott tanácskozáson, mely arról folyt, hogyan lehetne a parasztság közt egyre jobban terjedő izgatottságot lecsillapítani, szemébe mondta az ország-

¹ *Arneth* i. m. 9. 349. 1.

² Ezen ismételt megállapításról szól b. Borié. (Államtanács 1762: 1830).

³ Közli a malackai levéltárból Marczali Henrik a *Milien Tört.* 8. k., 300. lap.

⁴ *Wolf Adam*, Aus dem Hofleben Maria Theresias 2. kiad. 359. 1. Több Albert szász-tescheni hercegnek írt levelet közöl.

⁵ *Wolf* i. m. 355. 1.

nagyoknak, hogy az országgyűlést már szeptemberben bezárhatta volna, ha nem akart volna az úrbérrendezéssel a parasztek helyzetén könnyíteni, „de mivel a rendek hajthatatlansága igazságban gyökerező szándékát megakadályozta, most kénytelen lelkiismeretét más eszközökkel megnyugtani”.¹

Szomorúan tudatja már említett barátnőjével, hogy a nagyurak kegyetlen elnyomása vitte lázadásba a jobbágyságot. „Elhinnéd, hogy az elhunyt nádor, aztán Batthyányi herceg és az Esterházyak voltak a legnagyobb elnyomók? Megborzadok ettől.”³ A 70 éves korában elhunyt nádort, Batthyány Lajos grófot, aki a majorátuson kívül mind a négy fiára legalább 1-1 millió forintot (!) hagyott örökségül, az udvari körökben is jól ismert fősvénysége vihette rá a jobbágyok munkaerejének kiméretlen kihasználására.³

Bokonszenve teljes mértékben a parasztság felé fordult még akkor is, mikor az megérezve, de félreértve az uralkodó jószándékát, sok helyütt nyíltan megtagadta az engedelmességet. Mikor a nádor tekintélyét kellett lázongó jobbágyaival szemben megvédeni, rendelettervezetet tesznek a királynő elé, mely a katonaságot bízza meg a rend helyreállításával. Ő csak nehezen írja azt alá és megjegyzi a kancellár számára: „A leiratot aláírva küldöm ugyan vissza, de egészen más véleményen vagyok: a katonaságot egyáltalában nem szabad ezekbe a civódásokba belevonni”.⁴ Mikor aztán a parasztküldöttségek egymásután jönnek a Dunántúlról panaszt tenni uraik hatalmaskodása ellen, a királynő maga gondoskodik arról, hogy bántódásuk ne legyen és el ne fogják őket, mint azt a magyar kancellária kívánta. Utasítására a miniszterek, maga a cseh-osztrák főkancellár tárgyal a paraszttal. Panaszuk orvoslására minisztertanácsot hívnak össze.⁵

Személyes befolyását épp úgy latba vetette, mint uralkodói hatalmát. Az említett pozsonyi tanácskozáson figyelmeztette a földesurakat, kik egyre csak a rendnek erős kézzel, katonasággal való helyreállítását és a lázadók példás megbüntetését követelték, hogy nem lehet a dolgokat úgy hagyni, ahogy eddig folytak. Gyors és biztos intézkedésre van szükség, mely végleges rendet teremt a parasztságban és megnyugtítja kedélyét. O ugyan várhatja, de éppen a földesurak nem tehetik ezt meg – amiben burkolt fenyegetés rejlett. Szerinte az urak túlsókat beszélnek a rend helyreállításáról, amire neki úgymint megvan a hatalma, Az időt haszontalanul fecsérelték el s ezért felszólította a tárgyaláson résztvevőket, hogy nyolc-tíz napon belül írásban adják be tárgyilagos véleményüket.⁶

Mivel a reform végrehajtása a magyar hatóságokra maradt/ melyekben a királynő nem bízhatott meg teljesen, hisz mindegyik földesurakból állott, olyas valakire kellett a felügyeletet ruházni, kinek megfelelő tekintélye volt arra, hogy az esetleges ellenállással szembeszálljon s akiről tudta, hogy mindenben az ő szándékai szerint jár el. Hogy legkedvesebb leányának, Mária Krisztinának férje, a tehetséges és művelt

¹ Államtanács 1766: 1376.

² Briefe d. K. Maria Theresia 4. 476. 1766. jun. 2.

³ *Khevenhüller* i. m. 149. 1.

⁴ Államtanács 1765: 2075.

⁵ Államtanács 1766: 184.

⁶ U. o. 1766: 1876.

⁷ A magyar kancellária fontos felterjesztéseit nem használhattam, mert azok az utolsó használat óta az Országos Levéltárban nem találhatók fel.

Albert szász-tescheni herceg éppen ezekben az években volt pozsonyi fényes udvarában a magyar közigazgatás vezetője, ezt sem tarthatjuk pusztán véletlennek, ha ismerjük azt a fontosságot, melyet Mária Terézia az úrbéri ügynek tulajdonított és azt a feltétlen bizalmat és végtelen szeretetet, mellyel a hercegi pár iránt – többi gyermekei rovására is – viseltetett. Albertet tervei végrehajtójának, a parasztság magyarországi védőjének tartotta, kivel állandóan levelezett ez ügyben.

Vejenek, mint helytartónak kell a megyék ellenállását megakadályozni „egy oly országban, ahol minden újítástól iszonyodnak”.¹ Egyre figyelmezteti őt felelősségére, inti, hogy ne hagyja magát befolyásoltatni és csak a saját meggyőződésére hallgasson. „Ha arra adunk valamit, mit mondanak majd az emberek – írja neki – vagy hogyan vélekednek a pártok, semmi sem jönne létre ezen a világon és ki tudná magát exponálni, ha mi habozunk magunkra vállalni, hogy a jót megteesszük tekintet nélkül arra, hogy az emberek jónak vagy rossznak találják azt. Amit teszünk, az ország érdekében van...” A helytartótanács tagjaihoz és az ellenszegülő megyékhez szól, mikor a nagy károkat okozó cseh- és morvaországi parasztlázadásra utal:² „Nagyon lesújt, hogy az ország érdekeit nem veszik mindig figyelembe s hogyha aztán olyan szerencsétlenség keletkezhetik belőle, mint Cseh- és Morvaországban, senki sem akar felelős lenni érte. Kérlek hát, szerezz be minden információt erről az ügyről – a vasmegyei lázongásokról lehetett szó – semmi megfontolás ne zavarjon meg. Kövesd csak saját ítéletedet és szivedet!...”³

Lelkiismereti kötelességéből fakadó elveit akarja hát átültetni veje gondolkozásába, távoltartani őt olyan befolyásoktól, melyek a herceget a pozsonyi udvarban, hol a dunántúli arisztokraták fordulhattak meg leggyakrabban, bizonyára környékezték. A megyei nemesség is küldöttségekkel kereste fel, hogy elhárítsa magától az anyagi kárral járó reformot.

A királynő ezért állandóan figyelemmel kíséri az ügyet. Buzdítja vejét, hogy maradjon meg a megállapított elvek mellett, melyekből ő nem hajlandó engedni: „Azt mondják, hogy Vas megye küldöttséget fog hozzád meneszteni, hogy az alispán és még valaki közbenjárásodat fogják kérni a kapott rendeletek ügyében. Nagyon örülnék, ha ez nem történnék meg, de abban az esetben, ha jönnek, kérlek, ne tartsd őket sokáig magadnál és figyelj meg őket. Nagyon elégedetlen vagyok ezzel a megyével. . . Ha azt akarjuk, hogy a dolgok kissé jobban haladjanak, kérlek, akadályozd meg ezeket az örökös tiltakozásokat minden rendelet ellen, de különösen az úrbéri ügyekben, melyekben az elvek meg vannak állapítva s ezekkel szemben nincs semmi szónak helye”.⁴ Máskor meg örömeinek ad kifejezést, ha veje haladást ér el s a helytartótanács kedvező javaslatát terjeszti fel.⁵ Ő maga nem engedi letérítettetni magát az útról: „Ha megkezdtem ezt a dolgot, lelkiismeretem szerint és mivel azt hiszem, köteles vagyok azt minden erővel szerencsésen véghez is vinni, nem fogok semmit sem kímélni az ügy érdekében.”⁶

Türelmetlenségét is kifejezésre juttatja, ha vejét habozni látja. Nem baj az, hogy kisebb hibák vannak az úrbéri szabályozásban. Ha intéz-

¹ Wolf i. m. 361. 1.

² L. *Guglia* I. 329,

³ Wolf i. m. 359.

⁴ U. o. 354.

⁵ U. o. 352.

⁶ U. o. 351.

kedései e kérdésben nem is mindig oly jók, mint szeretné, annak oka az, hogy az igazságra gyengességünkben legfeljebb törekedhetünk.¹

Mária Terézia nemcsak vejére iparkodott leveleivel, üzeneteivel hatni, ki a megyékkel érintkező helytartótanács élén állott, hanem a parasztok ügyét a többi hatóságoknál is állandóan szemmel tartotta, az elnyomottaknak melegszívű szószólója, hatalmas pártfogója volt. A hatóságoknál közvetlenül avatkozik be a panaszos parasztok érdekében s asszonyi buzgóságában szinte túlozza jóindulatát. Pártfogása akkora volt, hogy ha fontosabb panasz elintézéséről, nagyobb visszaélés orvoslásáról volt szó, az államtanácsosoknak azt soron kívül kellett elintéznie. Néha még annyi időt sem hagyott nekik, hogy miként más ügyekben, alaposan áttanulmányozzák a tényállást. A királynőnek ezt a buzgóságát még jobban méltányoljuk, ha tudjuk, hogy az államtanács ügymenete amúgysem volt lassú. Az ügyek néhány nap, legfeljebb két-három héten belül döntésre kerültek. Annál feltűnőbb, hogy a királynő ezzel a bürokratikus készséggel sem volt megelégedve és mindjobban sürgette az ügyek elintézését a tanácsosoknál, kik amúgy is az ő véleményén voltak ebben a kérdésben. A királynő jellemének asszonyi vonásai közé tartozik ez a sürgető türelmetlenség.

Gróf Batthyány Ádám tárnokmester, a Dunántúl egyik leghatalmasabb földesura birtokán – hogy egy példát hozzak fel – nem volt könnyű az úrbéri rendezés. A grófról az államtanácsban báró Stupan, kinek épp a magyar úrbéri dolgokban talán legtöbbet nyomott a véleménye a királynő előtt, megállapította, hogy „csaknem az összes visszaéléseket elkövette, melyek más uraságokról csak részletekben voltak hallhatók”. A tárnokmester nem is csinált titkot abból, mi az ő nézete a jobbágy és földesura viszonyáról. Kétszázéves gyakorlat alapján „tetszés szerint rendelheti ki jobbágyságot robotra és hosszú fuvarra”.² Az ország-nagyok említett véleményei közt nem átalotta írásban is kárhóznia, hogy „a telkek kihalásánál a nemesség földjét kisebbítik”. A szokatlan eljárás oka szerinte egyedül „a köznép alaptalan lármája”. Az úrbéri szabályozást nem szabad végrehajtani, „hacsak nem akarják szándékosan tönkretenni és megsemmisíteni az adóalap nagy részét”.³ Nem csoda hát, ha a királynő Batthyány Ádám németújvári jobbágyainak ügyét nagy sietéssel intéztette el. Úgy hogy a tanácsosoknak alapos vélemény leadására idejük sem maradt. Csak néhány óra időt engedett az elintézésre.⁴ Batthyány herceg kőszegi és siklósi jobbágyainak ügyét is sajátkezű levélkével küldi Stupanhhoz és napot tűz ki, melyen személyesen kell előadnia az ügyet a királynő előtt.⁵ Máskor meg a parasztlázadások idejében ugyancsak neki délután 2-3 óra között azzal a paranccsal küld meg egy aktacsomót, hogy másnap reggelig szerezz be az államtanácsosok véleményét és terjessze be a lavasolt elintézését.⁶

A királynő néha még a rendes hivatalos ügymenetet sem tartotta be az elintézésben, így mikor a Dunántúlra kiküldendő biztosok utasításának tervezetét terjesztették eléje.⁷

¹ U. o.

² Államtanács 1766: 1417.

³ U. o. 1766: 1376.

⁴ U. o. 1766: 1417.

⁵ U. o. 1766: 1663.

⁶ U. o. 1766: 184.

⁷ Államtanács 1766: 1613.

Lelki feszültsége csak akkor enyhült, mikor végre látta, hogy az 1766. év utolsó és 1767 első napjaiban a Starhemberg György herceg elnökelete alatt tartott értekezlet, melyben mindazok résztvettek, kiknek tapasztalataik voltak a kérdés eddigi rendezése körül, minden tekintetben megállapította az elveket, melyek szerint a megyébe kiküldött biztosoknak eljárniuk kellett. Sajatkezü sorai, melyekkel a munkálatot jóváhagyja, hálásan ismeri el Starhemberg érdemeit, visszatükröztetik megkönnyebbülését. Gondoskodása azért nem szűnt meg, azon reményének ad kifejezést, hogy a reformot végre is fogják hajtani: „Elfogadom az egész munkálatot négy-öt változtatással. . . . Nagyon meg vagyok elégedve, hogy ez a nehéz és terjedelmes munka, melyet annyira szívemen viseltem, az Ön belátása és türelme következtében létrejött. A kancellária munkájával szintén nagyon meg vagyok elégedve. Most minden attól függ, hogy a dolog végre is hajtsák”.¹

A királynő személyes érzelmeiből eredő politikáját a bécsi tanácsosok teljesen átértették és helyeselték, leginkább fia, József. S itt kell azon határozottságnak magyarázatát keresnünk, melyet a királynő e kérdésben tanúsított, aki különben maga is panaszkodik gyászának szomorú éveiben határozatlansága miatt. Akaratereje nem mutatott e tekintetben ingadozást, mért fia is egy véleményen volt vele.

Tudjuk, hogy Mária Terézia és József között az elkedvetlenedés és a nyílt összeütközések napirenden voltak. Nemcsak arra az ellentétre vezethetők ezek vissza, melyek az uralkodó és a trónörökös közt annyiszor meg szoktak ismétlődni, hanem teljesen ellenkező jellemek és világnézetek kerültek itt egymással szembe. Hogyan férhetett volna meg a nagy királynőnek *élete* utolsó részében is meglévő bécsies könnyedsége és József komor pedantériája, az anya szívbéli jósága és fia theoretikus emberszeretete mellett is gyakran tanúsított keményszívűsége békésen egymás mellett!²

A királynőnek nagyon rosszul esett, hogy fia, kire anyai szeretetének tulnyomórészét fordította, nem oly irányban fejlődött, mint szeretete volna. Az anyának fájta fia hidegsége, az uralkodónak meg, hogy a kormányzás halála után új irányt fog venni. Hogyne karolta volna fel a királynő azt a reformot, mellyel fia is egyetértett, ha a reform óhajtságának indítókai nem is voltak azonosak mindkettejüknél?! A királynő nagyon kereste az utat József szívéhez. Bizalmasaihoz irt levelei telve vannak keserűséggel, melyet elhidegülése miatt érzett. Mint asszonynak és anyának, neki volt lágyabb szíve, összeütközések alkalmával mindig ő óhajtotta a kibékülést, ha tárgyi szempontból nem is engedett. Mily kedves lehetett a királynőnek a parasztok ügye, melyről tudta, hogy Józsefnek is szívében fekszik! Erezhette, hogy e kérdésben tett minden lépése közelebb hozza őt Józsefhez és hogy minden szava visszhangra talál kormánytársánál. A már többször említett pozsonyi tanácskozáson József hűségesen támogatta anyja kijelentéseit, kivél mindenben egyetértett. Anyja kormányzásának egy tényéről sem nyilatkozik oly elismeréssel a kritikus, száraz császár, mint éppen a magyarországi parasztreformról. 1768-ban, mikor azt már több megyében végrehajtották, így ír öccsének, Lipótnak: Ezért az úrbérrendezésért áldani fogják a királynőt, „aki először merete megmutatni a magyar nemességnek,

¹ U. o. 1766: 3173.

² L. e viszonyokról Guglia II. 251. s. köv.

hogy a jótékonyágban és az igazságszolgáltatásban semmi akadályt nem ismer, a nehézségek nem ijesztik meg és hogy szilárdan kitart mindvégig elhatározása mellett. Ha sikerül neki a dolog, amiben nincs okom kételkedni, ha oly okosan és határozottan folytatják a dolgot, mint eddig, uralkodásának nemcsak legdicsőbb tettét hajtja vele végre, hanem egyszersmind az adóalapot is megszilárdítja; belát a zsák fenekére, meg tudja ítélni a parasztság és a nemesség erejét, s ezzel lerakja az első követ további nagyon hosszadalmas rendezésekhez, melyeket a jövőben végre kell hajtani”.¹

Józsefnek ez a nyilatkozata is árul el ellentétet anya és fia között. József a magyarországi rendezésben csak első lépést lát, melyet követni kell a többinek, hogy eléressék a cél: a paraszt felszabadítása, tudatos állampolgárrá való nevelése, gazdasági erejének az állam érdekében való teljes kihasználása. Gondolt és gondolhatott-e erre Mária Terézia? Ha megismételjük, hogy a parasztkérdés iránti érdeklődés humánus gondolkozásában gyökeredzik, mely lelki életének legfőbb forrásából, katolikus vallásosságából nyeri erejét, anélkül, hogy a királynőnek közvetlen nyilatkozatait keresnénk, megadhatjuk a feleletet: a királynő semmiesetre sem akarta a társadalom feudális rendjét megváltoztatni.

Mária Terézia parasztreformja konzervatív jellegű, amint gondolkozása is konzervatív volt. József doktrinárizmusával szemben, ki az újat gyakran csak azért akarta, mert új volt, ő bizonyos szeretettel csüngött a tradíción.² S ez a konzervatív vonás ura halála után, öregedő korában, mikor annyszor elmélkedett a régi jó időkről, természetesen még erősebb lett lelkében.

Reformja nem akarta a meglévő társadalmi kereteket szétrombolni hanem csak azokon belül a paraszt megélhetését, anyagi boldogulását biztosítani. Neki, mint lelkiismerete szavára hallgató hívőnek, mint minden alattvalója, a nagyok és kicsinyek boldogulását egyaránt kereső uralkodónak, az igazság ösvényét nem szabad elhagyni, a parasztek érdekeit nem szabad a földesurak tönkretételével előmozdítani annyival is kevésbé, mert ez az állami érdekek megsértését is jelentette volna. Ha neheztelt is az utolsó országgyűlés miatt, ha haragudott is a „nagyokra”, nem felejtette el öreg korában sem azokat az érdemeket, melyeket a magyar nemesség, főleg a főnemesség trónjának megmentésével szerzett. Még 1774-ben is mély és őszinte hálával emlékezik meg a nemzetről, „mely annyi érdemet szerzett velem szemben, melynek köszönhetem, hogy őseim trónján megmaradhattam s amely uralkodásom 33 évén át a legnagyobb ragaszkodást tanúsította és a legnagyobb buzgóságot fenntartásomban és akaratom végrehajtásában”.³ Hogyan akarta volna ő azt a magyar nemességet radikális reformmal jóváhozhatatlanul megkárosítani, melyről azt tartotta, hogy a monarchiát és családját megmentette?! Annál kevésbé tehetette a magyar nemességgel való jó viszonyát kockára, mert ennek ápolását a szinte szentemlékü férje örökségének tekintette: „Mindent el lehet érni ezzel a nemzettel, – írja – ha jól bánnak vele és szeretetet mutatnak iránta. Ez az elv, melyet boldogult elhalt uramtól tanultam, mentette meg a monarchiát és családjunkat s még élvezem hasznát”.⁴

¹ Közli Arneth 7. 537. 1. 376. jegyzet.

² Dorschel i. m. 111. 1.

³ 1774-ben írja fiának Miksának, ki magyar helytartónak volt kiszemelve. Briefe 2. 320. 1.

⁴ Briefe 2. 346.

Vallásossága, a férje iránti pietással vonatkozásba hozható hálás érzelmei adják meg az úrbéri reform konzervatív jellegének lelki indító-okait. Sokszor idézett levelét, melyet egyik legnagyobb összetűzés idejében (1775.) írt Józsefnek, itt is felhozhatjuk közvetlen bizonyítékkal: „A sok általános elv közül, melyek nekem mind nagyon is reálisak, mégis a három leglényegesebb, melyek több aggodalmat, mint reményt okoznak nekem: a szabad vallásgyakorlat, melynek behozatala súlyos felelősség nélkül katolikus fejedelemnek nincs megengedve, *a nagyok megsemmisítése azon különös ürügy alatt, hogy a nagyobbik részt konzerváljuk, aminek szükségességét nem látom be, de még kevésbé a jogosságát* és a gyakran ismételt szabadság mindenben. Nagyon öreg vagyok ahhoz, hogy ily elveknek alávessem magamat. Kívánom azonban és kérem az Istent, hogy utódom soha még csak meg se próbálja őket. Sem ő nem lenne boldogabb általuk, de utódai még kevésbé”.¹ Világosan kimondja a királynő, hogy a földesurakat nem akarja tönkretenni, társadalmi változásokat létrehozni, mint az József agyában e sorok tanúsága szerint megfordulhatott.

Mária Terézia konzervativizmusa sokkal mélyebben gyökerezett, sem-hogy az új idők szelleme, a felvilágosodás megingathatta volna. Nincs hát igaza II. József nagytehetségű életírójának, Mitrofanownak, mikor a parasztság érdekében hozott reformokról szólva megállapítja, hogy két új mozgató oka volt ezen intézkedéseknek: az egyik tisztán politikai és azon kívánságból áll, hogy a rendi alkotmányt szétrobantsák, a másik elvon-tabb, a természeti jog befolyása jelentkezik benne és abban a törekvés-ben leli kifejezését, hogy minden jobbágyból kötelessége tudatában levő állampolgárt neveljen.² Ezt elmondhatjuk Józseféről, kinek gondolkozását az új racionalista felvilágosítás irányította, ki elméleti megfontolásokat akart rohamosan, átmenet nélkül bevinni az életbe, de nem Mária Teréziá-ról, ki megvetéssel szolt a „filozófusokról” s az új ideológiával szemben többre becsülte a való életet, a tapasztalatokat, melyek hosszú és küz-delmekben gazdag uralkodása alatt megtanították őt arra, hogy a régít tisztelni kell, mert annak sok az államfenntartó ereje és aki számtalan-szor látta azt, hogy az újnak, a reformoknak mindig sok az ellensége. Nemcsak konzervatív gondolkozása, hanem élettapasztalatai, az államérdek megfontolása is bírhatta rá a királynőt, hogy a reformban mérsékelt legyen. Hisz forradalmi rendszabályok életbeléptetésére, minők a felvilá-gosult tanok követeléseinek megvalósítása lett volna, az államnak nem is volt meg a hatalma az uralkodó osztályokkal szemben.³

A nagyokat nem szabad tönkretenni a kicsinyek nagyobb tömege érdekében. Így gondolkozott a királynő, bár nem keveset adott a közvé-leményre, alattvalóinak szeretetére. Mária Terézia alattvalói szeretetében látta uralkodói működésének legszebb jutalmát. Asszonyi szive épp úgy vágyott erre a monarcha szerepének vallásos patriarkális felfogásánál fogva, mint a családban családja tagjainak szeretete elengedhetetlen kelléke volt egyéni boldogságának. A magyar parasztság érdekében hozott reformjának egyik okozóját abban a vágyakozásban kell keresnünk, melyet alattvalói szeretete után érzett. Jól esett neki az a tudat, hogy a nagy töme-gek szeretettel kapcsolódnak trónjához, benne látják védőjüket, kihez bizalommal fordulhatnak bajukban.

¹ *Arneth*, Maria Theresia u. Joseph. II. ihre Correspondenz 2. 94. 1. 1775. dec.

² *Mitrofanow*, Joseph II. 2. 598. 1.

³ Erre hivatkozott *Gfünberg* is *Die Bauembefreiung in Böhmen, Mähren und Schlesien* 1. 260. 1.

Mária Terézia érzelmi életének ezen vonására halkan tanácsosa mindjárt eleinte, mikor a reformok gondolata felébredt. Tudták, hogy ha szeme elé állítják a paraszt szorongatott helyzetét, kinek védőre, pártfogóra van szüksége, ha felhívják figyelmét arra, mennyit nyerhet alattvalói szeretetében, a hatás nem fog elmaradni. A parasztság tömegeinek szeretete bőven fogja kárpótolni azért, amit a nemesség ragaszkodásában veszíteni fog. „Ha Magyarországon valami jót akarunk tenni, elsősorban a köznépek, mint a legnagyobb résznek kell azon biztos tudatban és meggyőződésben lenni, hogy öfelsege őt minden igazságtalan elnyomás ellen meg akarja védelmezni és ezzel meg fogja nyerni szeretetét és bizalmát. A többitől azután már nem kell sokat aggódni.”¹ Avagy máskor a magyar úrbéri ügyekben állandóan meghallgatott Koller így foglalja össze a hangulatot, mely a királynő intencióiból áradt szét: „Az összes tárgyalásokban leginkább arra kell ügyelni, hogy az alattvalók szeretete és bizalma megmaradjon uralkodójukkal szemben”.² Utóbb is olvassuk egy, az erdélyi úrbéri helyzetről javaslatot tevő tanácsos véleményét³ ki a lefolyt magyar úrbéri rendezésre hivatkozva, szintén utal arra, hogy a szeretet és hűség kötelékei a tömeget annyira az uralkodóhoz csatolják, hogy ellenállást nem is lehetne a reformmal szemben megkísérelni.⁴ A tömegek szeretete tehát nemcsak ideális jó volt, hanem praktikus biztosíték is a tanácsosok szemében.

A királynő azonban semmiesetre sem akarta demagóg eszközökkel hajszolni a népszerűséget. Uralkodói lelkiismeretével nem tudta volna megegyeztetni azt, hogy a parasztságot a földesurak ellen izgassa. Hasonló eljárást szemére is vetett fiának, Józsefnek, ki számítóan kereste a népszerűséget és nem bánta, ha ezen törekvésében nagy érdekeket sértett, konzervatív erőket gyengített. „A császár, – írja Mária Terézia fiáról – akit a népszerűség hajhászása túlmessze hajt, különböző utazásain anélkül, hogy ezen embereknek formális ígéreteket tett volna, mégis túlsókat beszélt nekik a vallásügyekben és a földesuraikkal szemben fennálló szabadságról.”⁴ Itt ugyan a cseh-morva parasztokról van szó, de kérdésünkben is felhasználható újabb ellentétre mutat ez Mária Terézia és fia jellemében.

*

*

*

A fentiekben lelki diszpozícióra, jellembeli vonásokra veztettem vissza Mária Teréziának a magyar parasztság érdekében hozott intézkedéseinek eredetét. Helyes-e eredményem? Nem lehetne-e ezt egészen másképp előadni? Vájjon nem egészen más külső okok idézték elő a reformokat? Látszólag erős ellenvetéssel kell szembenéznünk, melyet felületes történetkutató szegezhet okoskodásom ellen. 1765 és 1766 az úrbéri rendezés döntő évei a Dunántúlon, a gazdaságilag legfejlettebb országrészen, nagyarányú parasztmozgalmak ideje voltak. A legnagyobb uradalmakon a föld népe megtagadja az engedelmességet. Zalában és Vasban kezdődik a forrongás s mint futó tűz terjed el a Dunáig Tolnába, Baranyába. Itt-ott nyílt ellenállásban lángol fel, másutt meg mint zsarátnok várja az alkalmat, hogy lángra lobbanva pusztítson. A parasztság nem

¹ *B. Stupan* Államtanács 1762:1310.

² U. o. 1765: 2279.

³ Gróf O'Donnel. U. o. 1770:4209.

⁴ *Ameth*, Maria Theresia 9, 361 és *Grünberg* 1. 220.

teljesít robotot, nem akar fizetni semmit, amivel törvény és szokás szerint tartozik földesurának. Az még jó, ha a kormányzésekhez folyamodik, vagy ha megbízottait Bécsbe küldi az udvarba panaszkodni elnyomói ellen. Sok helyütt azonban elhagyja lakóhelyét, erőszakoskodik és nyílt lázadással rémíti a földesurakat. Hogy mekkora volt az izgalom, egyetlen epizódból megítélhetjük. A Dunántúl leggazdagabb urát, Esterházy herceget 1766 június 3-án, mikor süttöri kastélyában ebédnél ült, nagy tömeg boldogasszonyi paraszt megrohanta s azt követelték tőle, hogy egyszersmindkorra engedje el nekik a kilencedet és kijelentették, hogy addig nem távoznak a kastélyból, míg a herceg kívánságukat nem teljesíti. Egyéb sérelmeik orvoslását is kívánták, még pedig hercegi pecsét alatt kiállított oklevéllel. Az esemény hírére a környező uradalmakból egyre többen csődültek össze s a herceg csak ügyyel-bajjal tudott megszökni a közeli erdőbe, míg a parasztok egész éjjel a kastélyban tanyáztak.¹ Ha a legnagyobb feudális úrral szemben ennyire ragadtatták el magukat jobbágysági, elképzelhetjük, mekkora volt az izgatottság. Vájjon nem ezen események hatása alatt jött-e létre az egész úrbéri reform? Nem ezek kényszerítették a királynőt elhatározásaira, a kormányzéseket intézkedésre? Nem csak a tömegmozgalmak visszahatása volt-e az egész a. parasztság életében hozott reform? Ha ez így van, egész korábbi megokolásom üressé válik és összedül.

Ha az úrbéri reform keletkezését ismerjük, nem nehéz megállapítani, hogy az ellenvetés' nem állja meg helyét. A dunántúli mozgalmak nem okozói, hanem okozatai voltak a reformnak, nem előidézői, hanem kísérő jelenségei, aminők minden parasztreformot nyomon követtek. E mozgalmakat épp azok a tanácsosok, kiknek szavára sokat adott Mária Terézia, előre látták, mint bizonyára beálló következményt. Báró Borié már 1762-ben, mikor a reformról tárgyalni kezdenek s a magyar paraszt „kiszipolyozása” ellen az uralkodó beavatkozását kívánja, attól félve, „hogy a paraszt nem lesz képes megfelelő adót fizetni” és így ír: „...Méltányosnak és igazságosnak, az állam érdekében hasznosnak és szükségesnek találok, hogy az uralkodó a szegénységet oltalmába vegye és a földesurak igazságtalan sanyargatásával szemben megvédje. Hogy a paraszt, ha ezt észreveszi, gyakran fog nemcsak az uralkodóhoz fordulni, hanem *földesura ellen is kihágásokat fog elkövetni*, ezt nem nehéz előre látni. Ez azonban nem árthat az uralkodónak, hanem az inkább ily módon alkalmat kap a kezébe, hogy ezt vagy azt A részt megrendszabályozza s így legfelsőbb hatalmát gyakorolja”.² A királynő reform szándékai előbb megvoltak, az előre látott és miként az idézetből kitűnik, óhajtott parasztmozgalmak, melyek a nagy háborúk alatt hatalmasan kifejlesztett hadsereg mellett végzetessé nem válhattak, csak alkalmat adtak a megvalósításra, a rendek akarata ellenére, miután hozzájárulásukat az országgyűlésen megtagadták. A parasztok nesztét vették a királynő szándékainak – mint azt szintén megállapították az államtanácsban³ – és megtagadták az engedelmeséget. Ebből világos, hogy nem a mozgalmak idézték elő a reformszándékot, hanem megfordítva, ennek hallatára mozdult meg a jobbágyság.

Túloznék azonban, ha azt állítanám, hogy az egész reform és Mária Teréziának iránta való egész érdeklődése *kizárólag* érzelmi motívumokra vezethető

¹ Államtanács 1766: 14.0.

² U. o. 1762: 1830.

³ Államtanács 1760: 2238. B. Stupan.

vissza. Értelmi okok, az államérdek megfontolása is közrejátszott ebben, bár inkább közvetett módon. A XVII. században Európaszerte csaknem egyidőben veszi kezdetét az államnak a parasztságról való gondoskodása. Ennek célja mindenütt az volt, hogy a paraszt teherbíróképességét növeljék. A nagy háborúk s ezekkel kapcsolatban a hadsereg fejlesztése szükségyszerűen a parasztság felé fordította az államférfiak figyelmét. A XVIII. század általános szelleme, irányai is javára váltak a parasztságnak, úgy a természetnek Rousseau-féle új felfedezése, mint a physiokrata-tanok, melyek a parasztnak a földesúri kötelekekből való megszabadítására törekedtek. Az új tanokkal egyidejű a racionalisztikus gazdálkodás elterjedése, a nagyfokú haladás a mezőgazdaság terén, mely ennek fontosságát emelte s így az államférfiak figyelmét még inkább a gazdasági élet ezen ágára és művelőire, a parasztszakra terelte.¹

Említettem már, hogy Mária Terézia mennyire elzárkózott az új tanok elől. A praktikus megfontolások alól azonban nem vonhatta ki magát. Tanácsosai, különösen a legműveltebbek: az államtanács tagjai koruk gyermekei voltak, a korbéli szellemi áramlatok hatása alatt állottak. A királynő állandóan megnyilvánuló érzelmi motívumait tanácsadóinak praktikus megfontolásokból eredő javaslatai támogatták. Ezek az államérdeket („Staatsklugheit”) hangsúlyozó tanácsok erős visszhangra találtak az uralkodó lelkében. Míg a királynő alattvalói jólétét tartotta elsősorban szeme előtt, addig tanácsadóinál az államhatalmi szempontok voltak az irányadók.

Láttuk már, hogy Józsefet nagyon is racionalisztikus, az államérdek praktikus érvényesítésére irányuló megfontolások vezették a parasztsággal szemben követendő politikában. Be akart látni alattvalói zsebébe, hogy annak tartalmával nagyobb mértékben rendelkezék. S ez általános volt. A parasztszok az adók miatt érdekelték az államférfiakat, mint már Borié ~ szavaiból láttuk. Mint mindenütt a feudalizmus korában, Magyarországon is a paraszt az adófizető, tehát meg kell őt védeni és mindenképpen meg kell akadályozni, hogy a földesúr teljesen kihasználja őt és az állam kárára anyagi erejét feleméssze. Már 1762-ben így ír báró Stupan az államtanácsban: „Már többször terjesztett fel javaslat, hogy a parasztszok és contribuensek elnyomását Magyarországon minden lehető módon meg kell akadályozni és oly rendszabályokat életbeléptetni, hogy se az uraságok, se a megyék ne terheljék meg kelleténél jobban a parasztságot. Ez a gondoskodás annál szükségesebb, mert egyrészt az igazság kívánja meg, másrészt meg őfelsége ura az adónak, melyet sem a hatóságoknak^ sem a földesuraknak nem szabad és nem lehet károsan befolyásolni, vagy kisebbiteni”.²

A pénzügyi szemponton kívül még egy másik nem kevésbé lényeges megfontolás is befolyásolta a parasztszok érdekében a tanácsosokat. Ez a szintén mindenütt érvényesülő ok az volt, hogy a parasztszok aa általános hadkötelezettség irányában fejlődő állandó hadsereg alapja, ő katonáskodik; ő reá van a honvédelem építve. Ha valahol, úgy Magyarországon kellett ennek a körülménynek a kormányférfiakat s az ő közvetítésük révén az uralkodót befolyásolni. Magyarországon ugyanis megvolt a nemesség, a földesurak honvédelmi kötelezettsége, amely minden kiváltságnak, így az adómentességnek is erkölcsi alapja. De – mint tud-

¹Belott; Probleme der Wirtschaftsgeschichte 96. s köv. 1.

²Államtanács 1762: 1830.

juk – e kötelesség teljesítéséről az állandó hadseregek gyors fejlődése idejében többé szó sem lehetett. A nemes nem fizet adót és nem is katonáskodik már. A paraszt katona és egyre növekedő adójával fenntartja a hadsereget, tehát mindenképpen a hasznosabb osztály az állam szempontjából. Hogyne kellene őt támogatni, hisz megerősödése az államnak nemcsak finánciális javát szolgálja, hanem védelmét is emeli!

Itt csak egy összefoglalásszámba vehető memorandum szavait akarom még idézni: „Az igazsággal – melyet a király tartozik gyakorolni – megegyezik, hogy a földesúrnak korlátokat emeljenek a paraszttal szemben, mert az utóbbi szerzi meg a rendes hadsereg fenntartásával az állam minden részének azt a biztosságot, melyet a törvények szerint a földesúrnak kellene inszurrekcióval és bandériumokkal, jószága, vére és élete kockáztatásával megszerezni, amely kötelezettségen nagy kiváltságai és szabadságai alapulnak. Sőt az államra is megkívánja, hogy ebben a királyságban a földesúr a törvények értelmében az úrbérszabályozással korlátoztassék eddig csaknem önkényesen húzott jövedelmeiben; azután meg mivel az 1723: VI. t.-c. világosan bizonyítja, hogy a magyar nemesség csak a fegyverrel teljesítendő szolgálat fejében mentes minden adótól s a hadviselés mostani módja és a körülmények változása miatt pedig nemcsak semmiféle hadiszolgálatot nem teljesít, sőt hasznohozóan nem is teljesíthetne és öfelsege mindamelllett is uralkodói kegyességből az adómentességi kiváltságot – bár alapja már nem volt meg – meghagyta és a nemességet, melynek – mivel a királynak és az országnak a biztosságot nem tudja nyújtani – ezt adójával kellene megszereznie, egyenesen kényszeríteni erre nem akarja, a dolgok ezen állása azt követeli, hogy ez a nemesség közvetve földesúri jövedelmeinek a törvények és az urbérszabályozás útján eszközöndő megszorításával tegye lehetővé az állam biztossághoz szükséges adókat...”¹

Végül a parasztság felé irányította a figyelmet a populationistikus elméletek alapján lábrakapó népesedési politika, melynek legkiválóbb hirdetői: Justi és Sonnenfels Bécsben nagy hatást értek el.² Az a buzgóság, melyet a királynő tanácsosai ezen praktikus okok mérlegelése alapján a parasztság érdekében kifejtettek, megerősítette az uralkodó lelke mélyéből fakadó, ethikai okokon alapuló politikáját. Az ethikai elhatározás itt is akkor fokozódott tette, mikor a cselekvés hasznosságát és célszerűségét a józan vizsgálat felismerte.³

¹ Államtanács 1770: 1329.

² Grünberg i. m- 290. 1.

³ Meinecke, Die Idee der Staatsräson 1924. 4. 1.